

ÉRTELMISÉGI PÁLYÁK A KORA ÚJKORI MAGYARORSZÁGON: A TIPIKUS ÉS AZ EGYÉNI

Napjainkban már igen bőséges szakirodalom áll a rendelkezésére annak az érdeklődőnek, aki a kora újkori értelmiség életformájában, kapcsolati viszonyaiban, életpályamodelljeiben, karriertípusaiban kíván tájékozódni. Az 1980–1990-es évek idevágó kutatásait a módszertani megközelítések tágas diszciplináris készlete jellemezte, egyidejűleg próbálkozva a kérdés gazdaság-, társadalom-, politika-, intézmény-, életmód-, eszme-, olvasmány-, művelődés-, mentalitástörténeti megközelítésével.¹ Azonban az értelmiségi professziók sokfélesége (pap, tanár, tanító, jegyző, ügyvéd, orvos, intéző), a működési közeg eltérő helyszínei és társadalmi kapcsolatrendszerei (főnemesi udvar, nemesi udvarház, városi polgárság, mezővárosi parasztpolgárság, jobbágyi rétegek, hol irányító, hol együttműködő partneri, hol alávetetti szerepkör), a régiók eltérő demográfiai és természetföldrajzi sajátosságai, a családi és kisközösségi származás tradíciói, a személyes érdeklődésnek a legváltozatosabb diszciplinák értő ismeretében vagy tevékeny művelésében testet öltő formái rendkívül heterogén képet rajzoltak ki az értelmiségi tevékenység közegéről, presztízséről, az érvényesülési mintázatokról. Az tett lehetővé bizonyos fajta előrelépést ezen a rendkívül tagolt terepen, hogy az utóbbi évtizedek kutatásainak köszönhetően a legfontosabb tendenciákat világosan megmutató kép állott össze az egyetemi peregrináció, a *peregrinatio academica* kiterjedéséről, célpontjairól, számszerű arányairól éppúgy, mint – valamivel később és még jóval kisebb távlatban – minőségi jellemzőiről, tartalmi összetevőiről, a külföldön töltött diákévek során recipiált eszmei és szellemi folyamatok természetéről. Az egyetemlátogatás tanulmányozásából összeálló megfigyelések természetesen nem használhatók fel a kora újkori értelmiség egyetemleges leírására, hiszen jelen van körükben – a felsorolt professziókon belül változó arányokban, ám minden professzióon belül legalábbis érzékelhető nagyság-

---

¹ Lásd például a következő tanulmányköteteket: *A magyarországi értelmiség a XVII–XVIII. században*, szerk. ZOMBORI István, Szeged, M[óra Ferenc] M[úzeum], 1984.; *Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században*, szerk. ZOMBORI István, Szeged, M[óra Ferenc] M[úzeum], 1988.

rendben – a *domidoctus* értelmiség is, amelynek esetében a hazai iskolázással lezárult a felkészülési pályaszakasz, külföldi tanulmányokra nem került sor. Ugyanakkor az egyetemet járt, az akadémita értelmiség nyilvánvalóan a vezető szerepet játssza minden professzió hazai intézményrendszerében, mozgásainak irányai és eszmei összetevői a statisztikai biztonságot is kiadó számszerűségben, biztos tendenciákká összeálló folyamatokban tanulmányozhatók; az általuk felkeresett egyetemek megnevezése olyan szellemi arculatok leírását teszi lehetővé – hosszú távú eszmei trendekét és neves professzoregyéniségeiket egyaránt –, amelyekkel kétségtelen recepciós viszonyrendszerbe kerültek, e találkozások gondolkodásuk paradigmatiszta rétegeiig hatoltak, és mindez abban a néhány éves, egyszeri, a jelen kultúrantropológiai horizonton leginkább a liminalitásával jellemezhető életszakaszukban történt, amikor nagy erővel vésődhetett beléjük a nyugat-európai és a hazai állapotok szellemi és anyagi körülményekben egyaránt kontrasztokat képző helyzete éppúgy, mint a diákéletből a választott hivatásuk professzionális művelőjévé való beavatás határátlépő pillanata. Nyilvánvalóan nem szabad tehát lemondani azokról a lehetőségekről, amelyeket e jól adatolt karrierszakasznak, az egyetemi stúdiumok korszakának a tanulmányozása jelenthet a hazai értelmiség mindenkori összetételének a leírásában.

Ezeknek az egyetemi szocializációs és recepciós folyamatoknak a leírása bizonyos értelemben a hazai eszme-, kultúra- és tudománytörténetnek egyfajta szintézisévé vagy legalábbis markáns metszetévé állhat össze. A régi magyarországi irodalom és kultúra jelentős hányada ugyanis folyamatosan a különböző nyugat-európai egyetemeken és humanista szellemi központokban befogadott nézetek recepciójából állott elő. A magyarországi irodalomtörténeti és filológiai kutatás állandó módszertani eljárása, hogy irányzatok, törekvések, szellemi orientációk árnyalt bemutatásához azoknak a nyugat-európai központoknak az eszmei összképét is tekintetbe veszi, amelyek az egyes nézetek hazai kifejtéséhez a támpontot, háttérrel, lehetőséget biztosították. Klaniczay Tibor egy 1981. évi tours-i előadásában ilyen megközelítési módként szorgalmazta „a különböző eszmeáramlatok, vallási mozgalmak, filozófiai tanítások irodalomra gyakorolt hatásának nemzetközi horizontú vizsgálatát”-t.²

Jelen dolgozatnak azonban nem ez a tétje. Eszme- vagy irodalomtörténeti összkép felvázolása az egyaránt készülő magyar filozófiatörténeti és irodalom-

² KLANICZAY Tibor, *Az összehasonlító irodalomtudomány hozzájárulása a reneszánszkutatáshoz* = KLANICZAY Tibor, *Pallas magyar ivadéka*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985 (a továbbiakban: KLANICZAY 1985a), 215-230, 228.

történeti szintézisek feladata lesz. Ehelyett ezúttal az ehhez az összképhez a színeket és árnyalatokat adó, vagyis a nyugat-európai hatásokat mediáló peregrinus értelmiség karriertörténeteinek mintázatairól lesz szó. Karrier-mintáik persze maguk is episztemikus és diszciplináris választásokban öltének testet, azokkal szoros összefüggésben vannak. Az érdeklődésük és képességeik által motivált döntéseik egész életükre kiható karrierútvonalakra terelik őket, e karrierök által ugyanakkor eszmei arculatok és irodalmi ízlésirányok népes főútvonalai stabilizálódnak vagy alig járt ösvények vétetnek használatba.

Az értelmiségi pályára való felkészülés, az egyetemi peregrináció kora újkori története korszakolható, az egyes korszakok célpontjai lokalizálhatók,³ ennek alapján a tömeges életpályamodellek választása tipizálható. A 16. századi katolikus értelmiség kiképzésében a hagyományos itáliai egyetemeknek van meghatározó szerepük, Trident után pedig a Habsburg Birodalom jezsuiták által elfoglalt, főként ausztriai és csehországi intézményeinek jelentősége is megnő. A katolikus világi klérus számára a papi szemináriumok állnak rendelkezésre, az egyes szerzetesrendeknek pedig – különösképpen a jezsuitáknak – nagyon pontosan definiált saját előmeneteli rendszerük és az azt előmozdító külön intézményhálózatuk van. Ezek a kora újkori értelmiségi karriermintáknak olyan jól leválasztható, speciális esetei, amelyekkel a jelen alkalommal érdemben nem foglalkozhatunk.

Noha a magyarországi protestáns fiatalok sem kerülték el Észak-Itáliát – különösen a felekezeti igen toleráns helynek számító padovai egyetemet –, körükben a Németország protestánssá vált területein működő tanintézmények látogatása volt a meghatározó jelentőségű. A 16. század legnagyobb magyarországi és erdélyi diáktömegei Wittenberg felé vették az irányt. Az 1502-ben alapított wittenbergi *studium generale* 1512-től Luther, 1518-tól pedig Melanchthon tanári közreműködésével nemcsak a németországi, hanem az egész európai reformáció vezető 16. századi egyetemévé vált, amely az 1590-es évek elejéig a lutheránusok mellett a radikálisabb protestáns irányzatokat valló közösségek tagjait, így a svájci reformáció irányába tájékozódó, fokozatosan stabilizálódó magyarországi egyházszervezet

³ Jó összefoglalás: BALÁZS Mihály, BITSKEY István, ÖTVÖS Péter, VISKOLCZ Noémi, *Peregrináció = Magyar művelődéstörténeti lexikon: Középkor és kora újkor*, főszerk. KÖSZEGHY Péter, szerk. TAMÁS Zsuzsanna, Bp., Balassi Kiadó, IX, 2009, 123-131.

⁴ ASZTALOS Miklós, *A wittenbergi egyetem és a magyarországi kálvinizmus*, Bécsi Történeti Intézet Évkönyve, 2(1932), 81-94.; ASZTALOS Miklós, *A wittenbergi egyetem magyar hallgatóinak nyelvismereite a XVI. században*, Egyetemes Philológiai Közlöny, 58(1934), 1-11.; BORZSÁK István, *A magyarországi Melanchthon-recepció kérdéséhez*, ItK, 69(1965), 433-446.; *ua.* = BORZSÁK István, *Dragma: Válogatott tanulmányok*, Bp., Telosz Kiadó, II, 1996, 363-378.; KESERŰ Bálint, *Újfalvi Imre és az európai „későhumanista ellenzék”*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum Acta Universitatis Szegediensis,

kebléből érkező diákokat is fogadta. A wittenbergi magyar peregrináció több korszakát, folyamatát és jelenségét számos szempontot érvényesítve feltárta és feldolgozta már a szakirodalom,⁴ a wittenbergi magyar *coetus* anyakönyve is jól ismert és többszörösen kiaknázott forrás.⁵ A wittenbergi magyar diáknévsor számos korábbi közzétételi kísérlete után⁶ a 20. század második felében a következő számok tűntek elfogadottnak: 1522-től Melanchthon haláláig 442, 1560 és 1600 között további 576, a század során tehát ezernél valamivel több hazai diák fordult meg Wittenbergben.⁷ A korábbiaknál körültekintőbb újrafeldolgozás nyomán ma már 1242 magyarországi és erdélyi diák jelenlétéről tudunk 1526 és 1600 között. Számuk a 17. században újabb 1265, ekkor már lényegében csak lutheránus diák regisztrálásával megduplázódik (megoszlásuk nem egyenletes: a harmincéves háború miatt a század első felére csupán a beiratkozások

---

9(1969), 3–46.; KEVEHÁZI Katalin, *Melanchton és a Wittenbergben tanult magyarok az 1550-es évektől 1587-ig: Adalékok Melanchton magyarországi recepciójának első évszázadához*, Szeged, 1986 (Dissertationes ex Bibliotheca Universitatis de Attila József nominatae, 10); *A Thurzó család és a wittenbergi egyetem: Dokumentumok és a rektor Thurzó Imre írásai 1602–1624*, gyűjt., vál. HERNER János, kiad. DOMÁNYHÁZI Edit, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, LATZKOVITS Miklós, Szeged, Szegedi Oktatástörténeti Munkaközösség, 1989 (Fontes Rerum Scholasticarum, 1); SZABÓ András, *Magyarok Wittenbergben (1555–1592) = Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon: A III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson (Szeged, 1991. augusztus 12–16.) elhangzott előadások*, szerk. BÉKESI Imre, JANKOVICS József, KÓSA László, NYERGES Judit, Bp.–Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság-Scriptum Kft., 1993, II, 626–638.; *ua.* = SZABÓ András, *Republica litteraria: Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok a késő humanizmus koráról*, Bp., Balassi Kiadó, 1999, 79–90.; RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Miért Melanchthon? = Művelődési törekvések a korai újkorban: Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, szerk. BALÁZS Mihály, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, ÖTVÖS Péter, Szeged, JATE BTK Régi Magyar Irodalmi Tanszék, 1997 (Adattár, 35), 497–505.; *ua.* = RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Kutak: Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, Bp., Balassi Kiadó, 2012 (Humanizmus és Reformáció, 33) (a továbbiakban: RITOÓKNÉ 2012a), 210–219.; István SZABADI, *Melanchthon und seine Freunde in Ungarn = Hercules Latinus: Acta colloquiorum minorum anno MMIV Aquis Sextiis, sequenti autem anno Debrecini causa praeparandi grandis eius XIII conventus habitorum, quem Societas Internationalis Studii Neolatinis Provehendis diebus 6–13 m. Aug. a. MMVI in Hungariae finibus instituet*, eds. Ladislaus HAVAS, Emericus TEGYEY, Debrecini, Societas Neolatina Hungarica Sectio Debreceniensis, 2006, 201–208.

⁵ THURY Etele, *Iskolatörténeti adattár*, Pápa, Főiskolai Könyvnyomda, 1906–1908, II, 3–67.; THURY Etele, *A wittenbergi egyetemen járt magyar tanulók társágának anyakönyvéből*, *Protestáns Szemle*, 20(1908), 242–247.; Miklós ASZTALOS, *Wissenschaftliches Leben in der Wittenberger ungarischen Gesellschaft im 16. Jahrhundert*, *Ungarische Jahrbücher*, (1930), 128–133.; Géza SZABÓ, *Geschichte des Ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg 1555–1613*, Halle/Saale, Akademischer Verlag, 1941 (*Bibliothek des Protestantismus im mittleren Donaauraum*, 2).

⁶ Ezekről: KECSKEMÉTI Gábor, „A böcsültre kibladott ékes és mesterséges szóllás, írás”: *A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Bp., Universitas Kiadó, 2007 (Irodalomtudomány és Kritika: Tanulmányok) (a továbbiakban: KECSKEMÉTI 2007), 199.

⁷ SZABÓ G. 1941, *i. m.*, 16.

egyharmada esik).⁸ Ez a harmadfélezres szám rendkívül magas, főként, ha tudjuk, hogy a külföldi egyetemek hazai beiratkozóinak számát 1526 előtt összesen tízezerre, 1526 és 1789 között kevesebb, mint harmincezerre becsüli a kutatás.⁹ A 16. században három magyarországi diák szerezte meg a filozófiai bakkalaureátust Wittenbergben, 26 a filozófiai magiszteri fokozatot, teológiai doktori grádust egy sem nyert el.¹⁰ A wittenbergi egyetemi tanulmányok eddig említett számadatai nem tartalmazzák a kizárólag wittenbergi ordinációjukban érintett lelkészeket, akik között erdélyieket csak 1577-ig lehet találni, a magyarországiak sora azonban a 18. századig megszakítatlan.¹¹

A református diákok wittenbergi eltanácsolása után, az 1590-es évektől 1621-ig, az egyetemnek a harmincéves háborúban való felprédálásáig Heidelberg játszott vezető szerepet a hazai kálvinista értelmiség kiképzésében. Ebből a három évtizedből 192 magyarországi diák heidelbergi beiratkozásáról van adat.¹² Ezt követően Odera-Frankfurt és a németalföldi egyetemek jelentősége növekedett meg. 1621-ig évente csak egy-két, a legnépesebb esztendőben is csak hat hazai diák iratkozott be Odera-Frankfurtban, s néhány kivétellel valamennyien erdélyi szászok vagy felső-magyarországi németek voltak.¹³ Az 1622. évben viszont 25 magyarországi beiratkozót regisztráltak, akik közül csak egy volt szász, a többiek mind magyar ajkú diákok. Hasonlóan magas számban és hasonló arányban látogatták hazai diákok az egyetemet végig a húszas években: 1621 és 1630 között összesen 110 diák, a korábban szokásos számnak mintegy négy-ötszöröse iratkozott be.¹⁴ Odera-Frankfurt magyar szempontból 1625-ben, Bethlen Péter és kísérete beiratkozásakor élte a fénykorát.¹⁵ Az 1630-as évektől az odera-frankfurti

⁸ SZÖGI László, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon 1526-1700*, Bp., ELTE Levéltára, 2011 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 17), 245-376.

⁹ BALÁZS-BITSKEY-ÖTVÖS-VISKOLCZ, *i. m.*

¹⁰ RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *A wittenbergi egyetem magyarországi promoveáltjai a 16. században = Tanulmányok a lutberi reformáció történetéből: Luther Márton születésének 500. évfordulójára*, szerk. FABINY Tibor, Bp., Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, 1984, 222-239.; *ua.* = RITOÓKNÉ 2012a, *i. m.*, 220-235.

¹¹ ASZTALOS Miklós, *Személyi vonatkozású adatok a wittenbergi egyetem erdélyi hallgatóiról (1554-1750)*, Erdélyi Múzeum, 36(1931), 240-250, 242.

¹² SZÖGI 2011, *i. m.*, 123-133.

¹³ Sándor LADÁNYI, *Ungarische Studenten an der Universität Frankfurt an der Oder*, Frankfurter Beiträge zur Geschichte, 12(1984), 28-32.; *ua.* = *Iter Germanicum: Deutschland und die Reformierte Kirche in Ungarn im 16-17. Jahrhundert*, Hrsg. András SZABÓ, Bp., Kálvin Kiadó, 1999, 214-220.

¹⁴ SZÖGI 2011, *i. m.*, 95-101.

¹⁵ A nagy körületekintéssel megszervezett tanulmányi utazásról sok forrást ismerünk, ám épp az odera-frankfurti tanulmányokról nincsenek közelebbi adataink: LUKINICH Imre, *A Bethlen-fűűk*

peregrináció ismét hanyatlásnak indult: az immár a hollandiai egyetemekre tartó magyar kálvinista diákoknak csak átutazó állomása lett a város, 1631–1640 között mindössze hét hazai diákot regisztráltak. A németalföldi peregrináció jelenti ilyesformán a meghatározó tendenciát a 17. század egésze vonatkozásában, ismét impozáns mérőszámokkal (néhányat alább említeni fogunk), és a földrajzi közelség a 17. század közepén többnyire rövid angliai látogatást is lehetővé tett az itt tanuló, az anglikán egyház ügyei és a politikai események iránt egyaránt érdeklődő fiatalok számára.

A külföldön tanuló magyar protestáns fiatalok többnyire teológushallgatók voltak, akik hazai főiskola híján külföldi egyetemeken készültek fel lelkészi hivatásukra. Csak azt követően indultak tanulmányújtjukra, miután hazájukban befejezték a gimnáziumi osztályokat, sőt általában az idehaza elérhető legmagasabb tanulmányokat, a filozófiai kurzust is teljesítették a legfontosabb erdélyi és magyarországi iskolákban. Így külföldön csak a teológiai karra iratkoztak be, vagyis általában nem látogatták a bölcsészeti kar kurzusait, amelyeken a németországi retorikai kultúra és annak humanista beágyazottsága tekintetében mérvadóan tájékozódhattak volna. Teológiai tanulmányaik során figyelmük már nyilvánvalóan az egyetemeken elérhető dogmatikai álláspontok, etikai konzekvenciáik és a kifejtésükhöz szükséges speciálisan homiletikai tudnivalók felé fordult. Az 1620-at követő fél évszázadban például a németalföldi egyetemek teológiai karait látogató 822 magyarországi diák mellett ugyanazon egyetemek bölcsészeti karain csak 63 beiratkozásról tudunk.¹⁶

Személyes életviszonyaik is a lelkészi életpályamodellre predesztinálták ezeket a hallgatókat. Minthogy számukra általában nem állott rendelkezésre a katolikus egyházéhoz hasonló, központilag szervezett, tanulmányi ösztöndíjakat és teljes körű ellátást biztosító intézményrendszer, külföldi tanulmányaik költségeit maguknak kellett előteremtíteniük, főuraktól vagy

---

külföldi iskoláztatása 1619–1628 = Nagyenyedi album, szerk. LUKINICH Imre, Bp., Nagyenyedi Bethlen-kollégium volt diákjainak testvéri egyesülete, 1926, 79–100, 92. Lásd még HERPEI János, *Hogyan történelmet Bethlen Gábor és Bajoni Vince római zárúdoklata?* = HERPEI János, *Művelődési törekvések a század második felében*, szerk. KESERŰ Bálint, Bp.–Szeged, MTA Irodalomtudományi Intézet–JÁTE, 1971 (Adattár, 3), 378–383.; Othmar FEYL, *Die Viadrina und das östliche Europa: Eine bildungsgeschichtliche Studie = Die Oder-Universität Frankfurt: Beiträge zu ihrer Geschichte*, Hrsg. Günther HAASE, Joachim WINKLER, Weimar, Hermann Böhlau Nachfolger, 1983, 105–139, 114–115, 137–138.; GÖMÖRI György, *Bethlen Péter körutazásának nyomai nyugati emlékkönyvekben és jelentésekben* = GÖMÖRI György, *Erdélyiek és angolok: Művelődés- és kapcsolattörténeti tanulmányok*, Bp., Héttorony Könyvkiadó, é. n. [1991], 20–26.

¹⁶ BOZZAY Réka, LADÁNYI Sándor, *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918*, Bp., ELTE Levéltára, 2007 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 15), 22. (A számadatok csak azokra a hallgatókra vonatkoznak, akiknek az esetében egyáltalán sikerült megállapítani, hogy mely karra iratkoztak be. Ők az összes hallgatónak alig több mint a felét teszik ki.)

városi közösségektől elnyert mecenatúra formájában. Külföldre indulásukat többnyire többéves iskolamesteri működés előzte meg korábbi *alma materük* valamely partikuláris iskolájában, aminek révén csekély pénzüsszeget tehettek félre, amelyet alkalmi albizálásokkal gyarapítottak. Ezek a finanszírozási formák természetesen lekötelezettként rögzítették a peregrinus diákot, aki rendszeres levelekben számolt be az otthoniaknak tanulmányairól, hazatérése után pedig az őt taníttatásában segítő nemesi család vagy közösség javára ajánlotta szolgálatait, többnyire a mindig híjával lévő udvari vagy gyülekezeti prédikátor szerepkörében, tehát lelkészi állásba lépve. A szóba jöhető értelmiségi tevékenységek közül egyébként is ez volt a legnagyobb presztízsű és legjobban fizetett pálya, amelyen elsősorban az akademiták számára állottak nyitva a perspektivikusabb előrelépési lehetőségek, egy-egy gazdagabb parókia, a *seniori* (esperesi) tiszt vagy a püspökké választás formájában. Mindezek nyomán ugyancsak egészen természetes, hogy a külföldön egyetemi tanulmányokat folytatók túlnyomó többsége teológiai stúdiumokat tűzött ki céljául. Ismét a fenti időszak németalföldi számadatait használva szemléltetésül: a teológiai karokra beiratkozó 822 diák mellett a jogi és az orvosi karokon együttesen mindössze 38-an fordultak meg.

A kora újkori magyarországi protestáns értelmiség esetében tehát kétségkívül elsősorban teológiai célú egyetemi peregrinációval számolhatunk, amelynek célja a hazai papi, lelkészi karrier megalapozása.

Mindig vannak azonban, akik a tömegesen járt utakról kevesek által használt ösvényekre térnek. A tipikustól való eltérés, egyéni preferenciák érvényesítése, személyes élethelyzetektől vagy különleges érdeklődési irányoktól motivált egyedi választás természetesen még az ilyen tömeges számszerűséggel egy irányba mozgó kohorszokban is lehetséges.

Emlékezetes, bár igen egyedi és merőben a fátum által mozgatott esete ennek Balsaráti Vitus Jánosé (1529–1575), akit maga Melanchthon beszélt le a lelkészi pálya választásáról. Az akkor már negyedik éve Wittenbergben tanuló és ott magiszteri fokozatot is szerző magyar fiatalemberről úgy találta ugyanis, hogy „termete valamelyest alacsony lévén, nem tudja majd a szószékről tanító egyházi személynek járó méltóságot és tiszteletet biztosítani.”¹⁷ Tanácsára Balsaráti Vitus a lelkészi helyett az orvosi hivatást választotta. Két újabb évnyi wittenbergi studiózás után Melanchthon javasolta azt is, hogy itáliai egyetemeken folytassa orvosi tanulmányait, személyesen írt az ügyben a magyar fiatal tanulmányait pénzelő Perényi Gábornak, így

¹⁷ SZIKSZAI FABRICIUS Balázs, *Halotti beszéd Balsaráti Vitus János életéről és haláláról*, ford. RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes = *Janus Pannonius – Magyarországi humanisták*, vál., kiad., jegyz. KLANICZAY Tibor, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982 (Magyar Remekírók), 942–974, 949.

nyílt meg előtte további bolognai és padovai stúdiumok lehetősége. A pályaválasztás szerencsésnek bizonyult, hazájába hazatérve Balsaráti Vitus nagy sikerrel működött mint Perényi udvari orvosa.¹⁸

Ebben az esetben a testalkat fatális adottságai miatt vett új irányt az értelmiségi karrier. Messzebbre jutunk azonban olyan esetekkel, amikor a tömeges karrierminta követéséhez minden adottság biztosítva volt, a megformálódó életpálya azonban mégis egyedivé alakult, és pedig pusztán az egyetemen elérhető tudáskínálat egy nem a teológiai főcsoportba tartozó elemének vonzereje miatt. Tanulmányai során ugyanis a lelkészi pályaválasztását szubvertálni képes ismeretekkel, diszciplínákkal is kapcsolatba kerülhetett egy rátermett fiatal ember, elmerülhetett például a humanista stúdiumokban, megízlelhette és megkedvelhette a filológia művelésének gyönyörűségeit.

A felsőbb tanulmányaikat folytató, teológus diákok rendszeresen megjelentek az egyetem ünnepélyes rendezvényein – beleértve mind ifjabb diáktársaik filozófiai disputációit és retorikai deklamációit, mind a helyi politikai eseményekhez köthető alkalmakat –, és így megvolt a módjuk a bölcsészeti karokon oktatott ismeretkörök áttekintésére, az azok újabb vagy vitatottabb trendjeit kommentáló, laudatív vagy vituperatív propaganda érveinek észlelésére, konzekvenciáinak átgondolására is.¹⁹ Nem volt ez másként a bölcsészeti kart foglalkoztató humanista filológiai-textológiai vállalkozásokkal sem: az egyetem klasszika-filológiai vagy humanista érdeklődésének arculatát meghatározó professzoroknak legalább a fontosabb és/vagy akként méltott publikációi minden bizonnyal legalábbis észlelhetők voltak a teológushallgatók számára is, a legrosszabb esetben is legalább az ezekről való értesülést bizvást feltételezhetjük a tanulmányaikat épp ott folytató hallgatókról. Például Heidelbergnek nemcsak a magyarországi kálvinista teológiai és politikai gondolkodás arculatának kialakításában van jelentősége. A pfalzi könyvtár kincsei és az azokat kiaknázó professzorok humanista filológusi működése a szövegkiadási-szövegkritikai vállalkozások iránti – változó mértékben reflektált – figyelmet is kialakíthattak abban az igen népes, meghatározó eszmetörténeti jelentőségű csoportban, amelynek tagjait heidelbergi peregrinusoként számon tartjuk. Helyénvaló, hogy David Pareus és a többiek irénikus teológiai rendszerei azok az elsődleges eszmei források, amelyek Heidelberggel kapcsolatban felidéződnek bennünk,²⁰ ám

¹⁸ RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Balsaráti Vitus János magyar orvosdoktor a 16. században*, Orvostörténeti Közlemények, 78-79(1976), 13-42.; *ua.* = RITOÓKNÉ 2012a, *i. m.*, 260-288.

¹⁹ KECSKEMÉTI 2007, *i. m.*, 243.

²⁰ HELTAI János, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Bp., Balassi Kiadó, 1994 (Humanizmus és Reformáció, 21), 50-94.

az is mélyen indokolt, ha legalább azokat a fontosabb klasszikus auktorokat megnevezzük, akiknek az életműve – esetenként akár erőteljes filológiai koncepciók kialakításáig terjedő – érdeklődés és interpretáció tárgya volt ugyanabban a környezetben. Csak Jan Gruter (1560–1627), a németalföldi származású heidelbergi könyvtáros és bölcsészprofesszor fontosabb filológusi vállalkozásait felsorolva is tekintélyes listát kapunk: Apuleius, Florus, Livius, Martialis, Plautus, ifj. Plinius, Sallustius, a filozófus és a rétor Seneca, Tacitus, Theophülaktosz Szimokattész, Velleius Paterculus, a *Historia Augusta* és még számos más szerző és mű vagy szövegmegállapító, vagy kommentáló ténykedésének tárgya volt, jelentős eredményekkel és esetenként a 19. századig tartó hatással. A közelmúltban két olyan, korábban ismeretlen nyomtatványra is sikerült felhívni a figyelmet, amelyek Gruter humanista filológiai működésének magyarországi ismeretéről tanúskodnak: egyik kiadványát, filológiai igényű Cicero-összkiadásának nyitókötetét többek között Filiczky János (1580 k.–1622) látta el latin nyelvű ajánló versezettel,²¹ *Lampas* című nevezetes gyűjtőkommentár-sorozatának két kötetét pedig magyarországi főnemesi tanítványainak, Thököly Istvánnak (1581–1651) és Miklósnak (1587–1617) ajánlotta.²² Filiczky Jánost, a 17. század első két évtizedében tevékeny, európai ismertséggel bíró neolatin költőt valószínűleg nem Gruternak kellett kibillentenie a teológusi érdeklődés útjáról: hosszú külföldi peregrinációja során előbb Görlitzben, aztán Prágában járt, 1605-től herborni, 1608-tól marburgi és siegeni diák volt, mielőtt 1611-ben Heidelbergbe került volna (később Bázelen és Altdorfban is megfordult),²³ és valószínűleg kedvtelve verselt már azelőtt, hogy Grutert megismerte volna, mégis nyilvánvaló, hogy a kötetnyi versét 1614-ben sajtó alá rendező fiatal neolatin költőt az érdeklődés, a szellemi affinitás erős köteléke kapcsolhatta össze a heidelbergi professzorral. Filiczky 1617-ben tért haza, a sárospataki iskola tanára lett és annak rektoraként fejezte be életét; lelkészként sohasem működött. Az értelmiség kenyérgondjaitól messze érintetlen Thököly-testvérek esetében természetesen más mértékegységet kell keresnünk, hogy lemérhessük az egyetemi közegben őket ért filológiai kultúra életpályájukra tett befolyásának

²¹ KECSKEMÉTI Gábor, *Filiczky János (csaknem) ismeretlen köszöntőverse = Bibliotheca et Universitas: Tanulmányok a hatvanéves Heltai János tiszteletére*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2011, 149–156.

²² KECSKEMÉTI Gábor, *A humanista filológiai hagyomány és Magyarország* (a továbbiakban: KECSKEMÉTI 2012a) = *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012, 13–51, 44–51.

²³ HELTAI János, *Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról*, OSZK Évkönyve, sz. n. (1980), 243–347, 278–279.

arányait. Esetükben is feltehető, hogy volt olyan *praeceptoruk* – mégpedig előbb épp Filiczky, majd Miskolci Csulyak István –, aki már Gruter előtt beavatta őket a humanista stúdiumokba, ám heidelbergi időzésük is messze több volt, mint egy állomás a nemesi ifjak szokásos *kavaliertourjában* (István életében erre, egy európai körutazás formájában, csak azt követően került sor, hogy három teljes éven át tanult együtt Gruterral), és maradandó hatásúnak is bizonyult. Thököly Istvánra például – a jelek szerint – jelentős hatást tettek Apuleius-olvasmányai, erre utal legalábbis a késmárki várkastély ebédlőtermébe négy évtizeddel később, 1639-ben készítettett falfestmények általa meghatározott, sajtószerű programja.²⁴

Az értelmiségi életpályák egyéni affinitásokat megmutató szabadságfokú vagy keretek közé szorított megválasztásának egyébként sem könnyű kérdésében további bonyodalmat jelent, hogy a humanizmus társadalmi súlya, rangja maga sem statikus valami, hanem nagy megrázkódtatásoknak kitett jelenségcsoport a kora újkorban. A humanizmus magasabb tudományos szintre emelkedése elkerülhetetlenül együtt jár társadalmi funkciójának hanyatlásával, vagyis professzionalizálódása és marginalizálódása párhuzamos jelenségek.²⁵ A humanista filológiai projektum marginalizálódásához önmagában a professzionalizálódás is elégséges okot adna, a 16–17. század fordulóján azonban arról is szó van, hogy a humanista filológiai szaktudomány normái meg a modern állam praktikus igényei két, egymástól élesen távolodó irányt vesznek, és a jól szervezett, megfelelően irányított állam szakemberigénye és a humanista oktatási tradíciók alig vannak egymással köszönőviszonyban.²⁶ Lényegében az ugyanerre a dilemmára, konfliktushelyzetre kínált megoldási alternatívát ismeri fel a rãmista praktícizmus közép-európai sikerének társadalomtörténetében a rãmizmus értékelését a korábbi, sok évtizedes (mediális) paradigmából már a kétezres években kiléptető, ma igen széles körben érvényesülő új kutatáselméleti trend.²⁷

²⁴ A részletekről lásd SZABÓ Péter, *A késmárki Thököly-udvar reprezentációja Thököly István (1581–1652) idején: A késmárki várkastély egyik falfestményének tanulságai* = SZABÓ Péter, *Jelkép, rítus, udvari kultúra: Reprezentáció és politikai tekintély a kora újkori Magyarországon*, Bp., L'Harmattan-ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola, 2008 (TDI Könyvek, 7), 310–319.

²⁵ Jan Hendrik METER, *The Literary Theories of Daniel Heinsius: A Study of the Development and Background of His Views on Literary Theory and Criticism during the Period from 1602 to 1612*, Assen, Van Gorcum, 1984 (Respublica literaria Neerlandica, 6), 16–17.

²⁶ *Uo.*, 16–17. A leideni egyetemalapítást előkészítő elképzelések egyértelműen a gyakorlatiasságot szem előtt tartó szakemberképzést írtak körül; lásd Willem OTTERSPEER, *The University of Leiden: An Eclectic Institution*, *Early Science and Medicine*, 6(2001)/4, 324–333, 324–325.

²⁷ Howard HOTSON, *Commonplace Learning: Ramism and Its German Ramifications, 1543–1630*, Oxford etc., Oxford University Press, 2007. A koncepció veleje magyarul is olvasható: Howard HOTSON, *Rãmizmus: egy irodalmi és pedagógiai mozgalom technológiai, vallási, politikai és társadalmi*

A rámizmusnak ebben a történelmi tudásszociológiai konfliktusban való benne állása okozza, hogy a mai napig erősen megosztja a kutatókat, és hol a humanista erudíció új, életképes válfajának kifejlesztőjeként, hol pedig az eruditus világ felszámolójaként, a műveletlen, technicista szakértelmiség kitenyésztőjeként mutatkozik meg.²⁸

A kora újkori európai egyetemeknek megvan a maguk egyedi helye azon a tengelyen, amelynek két szélső pontját egyfelől a humanista elitképzés, másfelől pedig a jóval korlátozottabb erudíciót és filológiai vérteteket adó, viszont gyakorlatiasabb, a jövődj professzió tényleges feladataira és szükségleteire felkészítő pragmatikus oktatás foglalja el. Az egyetemek számára az őket körülvevő társadalmi közegek, hagyományok és elvárások intézményről intézményre különféle mozgástereket határoznak meg, az orientációk elkülönülnek. A leideni filológus Justus Lipsius (1547–1606) például semmi esetre sem gyanúsítható meg azzal, hogy erre a társadalmi-oktatásszociológiai kihívásra prakticista választ adott volna, sőt híres kijelentésével, mely szerint senki sem lehet nagy ember, aki Petrus Ramust (1515–1572) nagy embernek tartja, éppen az elitizmusba zárkózás alapmintázatát nyújtotta a konzervatív humanizmus évtizedeken át tartó rezisztenciájához.²⁹ A leideni intézmény jó ideig meg is maradt nagyjából az általa meghatározott pályán, a humanista elitegyetem modelljében, a professzori kar tagjai közül némelyik a saját vallásfelekezetét sem igen tudta volna szabatosan megnevezni, ahogyan a vallásilag indifferens Bonaventura Vulcanius (1538–1614) leideni görög-professzorról az meglehetősen közismert volt.³⁰ A rámizmus németalföldi

---

dimenziói, ford. ZÁSZKALICZKY Márton, Hel, 55(2009), 116–141. A korábbi, Hotson által hevesen bírált mediális trend nálunk még ma is nagy gyanútlanysággal idézett megalkotója (természetesen) Ong atya a maga idejében igen újszerű narrációja volt: Walter J[ackson] ONG, *Ramus: Method, and the Decay of Dialogue: From the Art of Discourse to the Art of Reason*, Cambridge MA, Harvard University Press, 1959.

²⁸ Két szélső álláspontként jelölhető meg: Anthony GRAFTON, Lisa JARDINE, *From Humanism to the Humanities: Education and the Liberal Arts in Fifteenth and Sixteenth Century Europe*, Cambridge MA, Harvard University Press, 1986; James D. TRACY, *From Humanism to the Humanities: A Critique of Grafton and Jardine*, *Modern Language Quarterly*, 51(1990)/2, 122–143, 139–140.

²⁹ KECSKEMÉTI 2007, *i. m.*, 350.; OTTERSPEER 2001, *i. m.*, 328.

³⁰ Épp ezért eltemetni sem volt könnyű a görögprofesszort: ha már a *pietast* nem lehetett emlegetni, a fiatal politikaprofesszor Cunaeus halotti orációjának Scaliger mellett még a vörös posztónak számító Lipsius említését is igénybe kellett vennie, mint akikkel most már a túlvilági eruditio örömeit élvezi Vulcanius; lásd Chris L. HEESAKKERS, *De mortuis non nisi bene? The Leiden Neo-Latin Funeral Oration = Acta conventus neo-Latini Hafniensis: Proceedings of the Eighth International Congress of Neo-Latin Studies, Copenhagen, 12 August to 17 August 1991*, general ed. Rhoda SCHNUR, Binghamton NY, Center for Medieval and Early Renaissance Studies, 1994 (*Medieval and Renaissance Texts and Studies*, 120), 219–229, 227–228.

központjává vált viszont az 1620-as évektől a franekeri egyetem, William Ames (1576–1633) katedrája.³¹

A magyarországi fiatal emberek minden más egyetemenél nagyobb bőségben árasztották el épp ez idő tájtól kezdve éppen a franekeri egyetemet, ahol a 17. század elejétől a 18. század végéig nyilvántartott magyarországi beiratkozások száma közel a duplája a leideni számadatnak,³² vagyis a franekeriek gyakorlatiasságát a hallgatói létszám messzesemenően visszaigazolta. Ugyanakkor a filológiai reflexió korabeli élvonalában haladó és a filológiai praxis terén is kiemelkedően teljesítő leideni egyetemen studírozó magyar hallgatóság nem tudta elkerülni az e filológiai koncepciók konzekvenciáival való szembesülést. Leideni peregrinusaink életművét átvizsgálva a filológia-történeti és helyenként filológiaelméleti pozíciók elfoglalásának látványos jelei gyűjthetők össze. Közülük került ki mind Erasmus, mind Lipsius és Hugo Grotius (1583–1645) írásainak első magyar fordítója, Salánki György³³ (1597–1641) és Laskai János³⁴ (1605?–1657 u.?) személyében, a 17. század végén pedig a Lipsius utódául megnyert Josephus Justus Scaliger (1540–1609) és Grotius mellett még Petrus Cunaeus (1586–1638) utaló hivatkozást is lehet találni Leident járt magyar kálvinista szerzőnél, Apáti Madár Miklósnál (1662–1724).³⁵

A Leidenben tanult magyarországi fiatalok zöme, éppúgy, ahogyan a franekerieké, természetesen lelkészi pályára lépett. Nem történt ez másként Salánki és Apáti Madár, sőt végül talán Laskai esetében sem; különben Salánki és Apáti Madár Leiden mellett Franekerben is megfordult, az előbbi még disputált is Ames elnökletével. Így itt legfeljebb arról lehet beszélni, hogy teológiai professziójuk mellett, azt színező módon egészült ki érdeklődésük a humanista eruditus hagyomány által meghatározott filológiai összetevőkkel. Ismerünk azonban olyan esetet is, amikor a humanista stú-

³¹ KOLTAY Klára, *Mester és tanítványa: William Perkins és William Ames munkássága*, KvKt, 16(1991), 39–57.; Jameela LARES, *William Ames (1576–1633) = British Rhetoricians and Logicians, 1500–1660: Second Series*, ed. Edward A. MALONE, Detroit etc., A Brucoli Clark Layman Book-The Gale Group, 2003 (Dictionary of Literary Biography, 281), 3–13.

³² BOZZAY-LADÁNYI 2007, *i. m.*, 19. Ames magyar tanítványairól és hatásáról: CZEGLE Imre, *Amesius korai magyar tanítványai: Ismeretlen franekeri disputációk 1624–1625-ből*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum Acta Universitatis Szegediensis, 10–11(1971), 107–123; KOLTAY Klára, *Perkins és Ames recepciója Magyarországon 1660-ig*, StudLitt, 28(1991), 99–114.

³³ KLANICZAY Tibor, *Egy epizód Erasmus utókorából: a magyar Enchiridion (1627) = KLANICZAY 1985a, i. m.*, 129–137.

³⁴ LASKAI János *Válogatott művei: Magyar Iustus Lipsius*, kiad., bev., jegyz. TARNÓC Márton, Bp., Akadémiai Kiadó, 1970 (Régi Magyar Próza Emlékek, 2).

³⁵ OLÁH Róbert, *Egy református lelkész könyves műveltsége: Apáti Madár Miklós olvassmányai*, Magyar Könyvszemle, 129(2013), 145–164, 322–335, 149–151.

diumokban való elmélyedés a tipikus teológiai karriertól gyökeresen különböző, merőben egyéni életpálya vállalására ösztönöz egy magyarországi fiatalembert.

A körmöcbányai családba az 1540-es évek közepén született németajkú Paulus Rosa minden bizonnyal a szokásos teológiai vagy jogi karrier reményében indult útnak 1565-ben az akkor protestáns szimpátiákkal erősen átitatott bécsi egyetemre. A pusztán véletlen műve volt, hogy bécsi tanára, Georg Muschler jogtudós őt szemelte ki arra a *praeceptor*i szerepre, hogy fiát augsburgi tanulmányútra kísérje. Ott esett meg vele, hogy az augsburgi rektor, a kiváló grécista Hieronymus Wolf (1516–1580) 1569-ben bekapcsolta őt az általa szerkesztett Démoszthenész-gnomológia (a görög szövegből kivonatolt, görög–latin kétnyelvű példamondat-gyűjtemény) munkálataiba, az ötödik kötet latin fordításait Rosa készítette el.³⁶ Az egész humanista Európa érdeklődésétől kísért retorikai-filológiai vállalkozásban való részvétel már olyan erős meghatározó tényezőnek bizonyult, amely a tömeges értelmiségi karrierlehetőségektől lényegesen különböző előmenetel igényét alakította ki benne vagy éppen a belső kényszerét írta elő a számára.³⁷ További pályáját már az augsburgi Wolf és az ő bécsi meg tübingeni humanista professzorbarátai egyengették. 1573-ban a jénai egyetemen Lipsius hallgatója lett, 1579-től pedig mint jogi licenciátus, a Konstantinápolyba delegált Habsburg-követség másodtitkára. A követségi alkalmazás olyan keleti utazáshoz juttatta Rosát, amelynek humanista tétje lehetett a szemében. A felvidéki fiatalember, akinek az antik görög nyelv és irodalom iránti érdeklődése Augsburgban ébredt fel, a gyakorlatban is érvényesíteni kívánhatta a bizantológia atyjának, Wolfnak, és a filhellénizmus apostolának, Martin Crusiusnak (1526–1607) a törökök által letiport görög kultúra feltárására, görög kéziratok gyűjtésére vonatkozó sürgetéseit. Míg a beteges Wolf augsburgi éveinek nyugalmát élvezte, Crusius pedig soha a lábát sem tette ki Tübingenből, Rosa útra kelt, hogy a helyszínen folytasson bölcsészeti terepgyakorlatokat. Nem lehetetlen, hogy ebben körmöcbányai földije, Hans Dernschwam (1494–1568) példája is ösztönözte, aki egy korábbi keleti követjárásból jelentős tudományos hozadékkal tért haza, sikerült megvásárolnia többek között Ióannész Zónarasz bizánci történetíró

³⁶ *Gnomologiae Demosthenicae Graecolatinae, tomus quintus et ultimus. Vlpiani rhetoris obseruationes oratoriae ex XVIII. quas is enarrauit, Demosthenis orationibus. Vna cum Indice gemino*, interprete Pavlo ROSA CREMNICIO PANNONIO, Basileae, 1570 (RMK III, 597).

³⁷ Gábor KECSKEMÉTI, *A Hardly-known 16th-century Humanist: Paulus Rosa of Körmöcbánya, Camoenae Hungaricae*, 3(2006), 65–88.; KECSKEMÉTI Gábor, *Egy alig ismert 16. századi humanista: a körmöcbányai Paulus Rosa*, ItK, 111(2007), 639–664.

kódexét.³⁸ Rosa hasonló filológiai bravúrokra tette fel az életét, és ott is halt meg, a bölcsészettudományt gyarapítani remélt görög források közelében, Konstantinápolyban, 1586 nyarán. A teológuskariert tehát teljesen feladta, de jogászai képzettségét sem a szokásos munkakörben kamatoztatta, amikor elvállalta a követségi másodtitkár feladatát. Az antik görög kultúra iránti érdeklődéséből teljesen egyéni, csakis rá szabott, általa érvényesíthető karrier-változat jött létre.

Különös módon alakítja azonban a szellemi élet a maga makroszintű összefüggéseit. A körmöcbányai Paulus Rosa nevét – pontosabban konstantinápolyi albumbejegyzéseit – nem egyebünnét ismerte meg a korabeli humanista egyetemi világ, mint Crusius az újjörög politikai eseménytörténet, nyelv és kultúra iránti érdeklődést, valamint a konstantinápolyi pátriárkával megvalósítandó keresztény vallási unió iránti váradalmakat dokumentáló könyveiből.³⁹ Ezek a – többek között Nicodemus Frischlin (1547–1590) által elégszer kifaragott⁴⁰ – vallási-teológiai várakozások ahhoz kapcsolódtak, hogy a protestáns Németország egyházi és akadémiai vezetőinek sikerült felvenniük az érintkezést a keleti ortodox pátriárkával, és saját protestáns vallási nézeteik igazolását, a római katolikus dogmarendszerrel szembeni fellépésük támogatását remélték tőle.⁴¹ A várakozások persze rövidesen illuzórikusnak bizonyultak, ám épp abban az időszakban, amikor Rosa konstantinápolyi szolgálata zajlott, a követségi személyzet tagjai által a nyugati és a keleti teológusok közötti finom egyházdiplomáciai közvetítő

³⁸ BERLÁSZ Jenő, *Johann Derschwam könyvtára = A Derschwam-könyvtár: Egy magyarországi humanista könyvgyűjteménye*, kiad. BERLÁSZ Jenő, KEVEHÁZI Katalin, MONOK István, munkatárs VARGA András, Szeged, 1984 (Adattár, 12), 299–340, 311.; HERMANN Zsuzsanna, *Hans Derschwam könyvei között*, A Budapesti Egyetemi Könyvtár Évkönyvei, 4(1968), 167–177, 167.; TARDY Lajos, *Egy éles szemű, hideg szívű krónikás a 16. századból = Hans DERSCHWAM, Erdély - Besztercebánya - Törökországi útinapló*, ford., bev., kiad. TARDY Lajos, jegyz. DÁVID Géza, TARDY Lajos, Bp., Európa Kiadó, 1984 (Bibliotheca Historica), 5–73, 52, 66.

³⁹ MARTIN CRUSIUS, *Solomoni Schweigkero Sultzensi, qui Constantinopoli in Aula legati Imp. Rom. aliquot annos ecclesiasta fuit... gratulatio*, Strassburg, 1582, D1v; MARTIN CRUSIUS, *Turco Graeciae libri octo... quibus Graecorum status svb Imperio Turcico in politia et eclesia, oeconomia et scholis, iam inde ab amissa Constantinopoli, ad haec usque tempora luculenter describitur*, Basileae, 1584, 235.

⁴⁰ KECSKEMÉTI Gábor, *A németországi egyetemek retorikai kultúrája és magyarországi hatása a XVI–XVII. század fordulóján (Egy 1587. évi adat) = Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István, OLÁH Szabolcs, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004 (Csokonai Universitas Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 31), 166–197, 186.

⁴¹ FRANZ BRENDLE, *Martin Crusius: Humanistische Bildung, schwäbisches Luthertum und Griechenlandbegeisterung = Deutsche Landesgeschichtsschreibung im Zeichen des Humanismus*, Hrsg. Franz BRENDLE, Dieter MERTENS, Anton SCHINDLING, Walter ZIEGLER, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2001 (Contubernium: Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte, 56), 145–163.

szerep messzemenően napirenden volt.⁴² Ami bizony azt jelenti, hogy a magát a teológiai stúdiumoktól távol tartó Rosa a török birodalommal való érintkezést biztosító konstantinápolyi működése pontosan teológiai kontextusba kerülve vált az újrörög kultúra iránt érdeklődő művelt nyugati közvélemény érdeklődésének tárgyává. A görög kéziratok utáni filológiai tétű hajsza vallási perspektívába illeszkedett vissza.

Ami megtörtént ennek az egy magyarországi fiatalembernek az esetében, azt a humanista filológia kérdései iránt érdeklődést mutató egyetemi hallgatók valamennyien, paradigmaticus érvénnyel is megtapasztalhatták. A tudós humanista képzésnek újfajta haszonvétele és alkalmazási területe fejlődött ki, a klasszikus antikvitás szövegeinek a humanista filológia eszközeivel való tanulmányozása végső soron eminensen teológiai jelentőségűvé alakult át. A folyamatok szemléltetésére ismét leideni példákat hozok, azonban a leírható mozgásirányok minden jelentős humanista centrumban hasonlóan bizonyulnának a 16–17. század fordulóján és a 17. század első évtizedeiben. A németalföldi példa arra mindenesetre megfelelő lesz, hogy azonnal kérdőjeleket is kithessünk azok mellé a fenti megállapítások mellé, amelyek szerint – például a franekeri stúdiumokkal való összevetésben – a leideni tanulmányok kevésbé praktikus és a professziójuk műveléséhez kevesebb gyakorlati haszonnal kecsegtető ismerettel vértették volna fel a teológushallgatókat.

Már Lipsius leideni utódjának, Scaligernek a tevékenysége is világosan megmutatja a klasszikus humanista filológia teológiailag indifferens stúdiumból eminensen teológiai érdekűvé való átalakulását. A legárulkodóbb ebből a szempontból Scaliger kronológusi működése, amely elegendő gyúanyagot tett közkeletűvé a 17. század egészére kiterjedő felekezeti polémikához.⁴³ A klasszikus antikvitás filológiájának alapelvei, szemléleti formái, módszertani eljárásai legkésőbb Dordrechtet követően már bizonyosan nem belterjes szekuláris ügyek egy szűk humanista elit tagjai számára, hanem a bibliai exegézis latin, görög és héber filológiai szakértelmet egyaránt kívánó műveleteivé konvertálódnak, a bibliai filológia professzionalizmusává alakulnak át. A keleti nyelvek filológiája iránt érdeklődő Apácai Csere János Scaliger tanítványának, későbbi éveiben legbenső barátjának, Daniel Heinsiusnak (1580–1655) a hallgatója volt Leidenben,⁴⁴ amikor pedig 1650-

⁴² SZELESTEI N. László, *Johann Werner komáromi helyőrségi lelkész levelei Stephan Gerlachhoz = Tudóslevelek: Művelődésünk külföldi kapcsolataiboz 1577–1797*, szerk. HERNER János, Szeged, 1989 (Adattár, 23), 5–12.

⁴³ Scaliger kronológusi tevékenységéről lásd Anthony T. GRAFTON, *Joseph Scaliger and Historical Chronology: The Rise and Fall of a Discipline*, History and Theory, 14(1975)/2, 156–185.

⁴⁴ BÀN Imre, *Apácai Csere János*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1958 (Irodalomtörténeti Könyvtár, 2), 2003² (V. MOLNÁR László bibliográfiájával és BITSKEY István tanulmányával), 97.

ben Utrechtben épp a *philologia sacra* ismeretköréből respondeált, a disputa elnöke és az értekezés szerzője, Gisbertus Voetius (1589–1676) hivatkozott is mind Heinsius, mind Grotius exegetikai munkásságára.⁴⁵ A teológiai tanulmányok filológiai vonatkozásaival egyébként is lépten-nyomon találkozunk németalföldi peregrinusaink körül. Az utrechti Johannes Leusden (1624–1699) – akivel Apácai Csere írásban vitatkozott az istennév kiejtésének kérdéséről – egy, a magyar diákjai kérésére sajtó alá rendezett héber filológiai kompendiumot Apafi Mihálynak,⁴⁶ egy másikat pedig Teleki Mihálynak ajánlott.⁴⁷ A groningeni Jakob Alting (1618–1676) 1661-ben két, vele a héber nyelvben elmélyedő magyar diákot szalajtott Amszterdamba, hogy számára egy zsidó katekizmust szerezzenek.⁴⁸ A Franekerben és Leidenben tanult Técsi Joó István idehaza is megjelentette a szövegek helyes értelmezéséről szóló, hatvan pontba szedett, közelebről ismeretlen eredetű módszertani összefoglalóját egy 1647-es váradi disputa-kiadványban.⁴⁹ A Káldi Györggyel vitázó Dengelegi Bíró Péter (1597–1648) *Rövid anatómiájában* (1630) kifejtett bibliai filológiájának magas minősége is méltán ébresztett már kutatói figyelmet.⁵⁰ Sőt, amint azt egy korábbi tanulmányomban igazoltam, nemcsak a magyarországi egyetemi peregrinusok magas szintű egyéni törekvéseket kifejező, egyenként leltározandó színvonalas alkotásai születtek meg a németalföldi filológusokkal való találkozások nyomán, hanem a Holland állam 1625. évi, idealisztikus és ambiciózus tanulmányi szabályzata számára programot kidolgozó leideni humanisták mind a magyarországi latin nyelvű retorikai és történeti, mind a népnyelvű teológiai oktatásra alapvető fontosságú, hosszan tartó hatással voltak tankönyveikkel.⁵¹ A humanista elitegyetem tehát – a dordrecht zsinat utáni ideológiai erőterben messzemenően érthető módon – természetesen maga is a teológiai ismeretek megalapozásán és megszilárdításán dolgozott, így szekuláris stúdiumai végső soron ugyanolyan magas fokú praktikummal hasznosultak az itt kiképzett lelkészértelmiség napi gyakorlatában, mint a franekeriek más jellegű tudományelmélete

⁴⁵ *Uo.*, 129, 131.

⁴⁶ GOLDZIHÉ Ignác, *A keleti tanulmányok történetéhez hazánkban a XVII. században*, Egyetemes Philológiai Közlöny, 7(1883), 42–44.

⁴⁷ GOLDZIHÉ Ignác, *Teleki Mihály erdélyi kancellár és Leusden János utrechti tanár*, Egyetemes Philológiai Közlöny, 8(1884), 666–667.

⁴⁸ MARMORSTEIN Arthur, *Magyar hebraisták*, Magyar Könyvszemle, 22(1914), 194–195.

⁴⁹ RMNy 2200.

⁵⁰ KONCZ Attila, *Hitvitázó tudomány vagy tudományos hitvita? (Káldi György és Dengelegi Péter polémiája)*, ItK, 104(2000), 669–694.

⁵¹ KECSKEMÉTI 2012a, *i. m.*, 42–44.

(autentikus amesiusi terminussal: *technometriája*⁵²). A lelkeszi karrierút megépítésében tehát az egyetem megválasztásakor bizonyosan nem lehetett hibázni: a németalföldi felsőoktatás kínálatának minden változata – sokféle, eszmétörténeti csoportosításra kínálkozó egyedi jegye ellenére is – egyaránt képes volt a sikeres életpályát megalapozni, annak megkívánt jártasságait kialakítani.⁵³

Egyébként végül Balsaráti Vitus János orvosdoktorból is prédikátor lett. Miután mecénása, Perényi Gábor 1567-ben meghalt, rövidesen megsokallta a környék nemességének testi gyógyításával járó vesződéses utazgatásokat, és a lelkipásztori hivatás mellett kötelezte el magát. Előbb olaszliszkai, majd sárospataki prédikátorként működött, és csodák csodája Melanchthon kétségei nem igazolódtak vissza: külső megjelenése „csodálatosan méltóságos volt, taglejtése, arca tekintélyes, és illendő az öltözéke.”⁵⁴ Kollégája és sógora, a wittenbergi homiletika elveit bensőségesen ismerő, a Melanchthon-tanítványok utolsó nemzedékéhez tartozó sárospataki rektor, Szikszai Fabricius Balázs⁵⁵ (1530 k.–1576) megrendülten idézte fel Balsaráti Vitusról tartott halotti beszédében „a prédikáció közbeni élénk tekintetét, szinte fölhevült arcát, rendezett és nagyon nyugodt mozdulatait, tiszteletet parancsoló tekintetét, emelkedett kiejtésű, mindig biztos erősségű szép és éles hangját, szavai és mondatai súlyát”.⁵⁶ Az egyedi esetből még általános eszményképet is formált a temetési szónok. Cáfolta azok ostoba és gondatlan nézetét, akik szerint „a mennyei tudomány fő tételeinek magyarázatában helyesen és eredménnyel [lehetne] ügyködni az orvostudomány hiányos ismeretével”, és velük szemben azokra az újabb „jónevű teológusok”-ra hivatkozott, „akik rájöttek arra, hogy az isteni tudomány magyarázatához hozzátartozik a természettudományok megértése, főleg azoké, amelyek az ember fölépítésének megfigyelésével és ismeretével foglalkoznak.”⁵⁷

⁵² A ráamista ismeretelmélet, a *technometria* Ames által megalapozott rendszeréről: Keith L. SPRUNGER, *Technometria: A Prologue to Puritan Theology*, *Journal of the History of Ideas*, 29(1968)/1, 115–122; Lee W. GIBBS, *William Ames's Technometry*, *Journal of the History of Ideas*, 33(1972)/4, 615–624.

⁵³ Gábor KECSKEMÉTI, *The Effect of the Universities of the Low Countries on the Intellectual History of Hungary in the Early Modern Times*, *Hungarian Studies*, 26(2012), 189–204.; KECSKEMÉTI Gábor, *A németalföldi egyetemek hatása a kora újkori magyarországi eszmétörténetben = Történetek a mélyföldről: Magyarország és Németalföld kapcsolata a kora újkorban*, szerk. BOZZAY Réka, Debrecen, Printart-Press Kft., 2014, 246–266.

⁵⁴ SZIKSZAI FABRICIUS 1576/1982, *i. m.*, 963.

⁵⁵ SZABÓ András, *A késő humanizmus irodalma Sárospatakon (1558–1598)*, Debrecen, Hernád Kiadó, 2004 (Nemzet, Egyház, Művelődés, 1), 39–50.

⁵⁶ SZIKSZAI FABRICIUS 1576/1982, *i. m.*, 963.

⁵⁷ SZIKSZAI FABRICIUS 1576/1982, *i. m.*, 958–959.

Orvos- és jogtudomány, *studia humanitatis*, humanista filológiai és textológiai ismeretek – autonóm diszciplínák és fakultások, amelyek a gyakorlatban mégis mindig kiegészülnek a teológiai paradigma iránti affinitásukkal, tényleges alkalmazásaikat, helyi értéküket és jelentőségüket ebben a magasabb fokú episztemikus szintézisben nyerik el. A kora újkor Magyarországon ennek megfelelően az ezek bármelyike iránti személyes elkötelezettség által elindított egyéni értelmiségi karrierminták is mindig visszarendeződnek valahogyan a tipikus és tömeges életpálya-útvonalakra. A vonzásoknak és választásoknak ebben az összetett rendszerében vannak olyan elemek is, amelyeket nemigen lehet nem választani.